

Milan Matić

Sveučilište u Zagrebu

ZNAČENJE POJMA NACIJE I NACIONALIZMA U HRVATSKOJ POLITIČKO-POVIJESNOJ PERSPEKTIVI

Tema i centralna problematika ovog eseja jest pojam nacije i njegovo značenje u specifičnom hrvatskom povijesnom i političkom kontekstu. Ukratko rečeno, cilj mi je istražiti što je u pojedinom razdoblju moderne hrvatske povijesti označavao pojam nacije, na koga se taj pojam odnosio i kako je tekao proces njezinog formiranja od etničke zajednice ka suvremenoj hrvatskoj političkoj naciji. Također moram istaknuti kao neću govoriti o različitim tipovima nacionalizma nego ću se prvenstveno kretati u relacijama i distinkciji između moderne teritorijalno-građanske i primordijalno-perenijalne etničke nacije. Napomenuo bih kako mi nije cilj ulaziti u dublju teorijsku analizu pojma nacije i suvremene političke ideologije nacionalizma. Cilj mi je prvenstveno objasniti što su ovi pojmovi u danom trenutku značili na našim prostorima. Svjestan sam međutim činjenice kako je za objašnjavanje i analizu konkretnih i specijaliziranih fenomena nacije i nacionalizma, u ovom slučaju hrvatskoga, određena razina teorijske razrade i pojmovne eksplanacije neophodna. Upravo iz ovih razloga krenuo bih ispočetka.

Svoj rad na ovu temu, koja me oduvijek privlačila, započeo bih citatom Iana Adamsa, suvremenog istraživača političkih ideologija koji tvrdi: „*Među političkim ideologijama nacionalizam je nejjednostavnija, najjasnija i najmanje teorijski profinjena, ali je također najproširenija ideologija i s najjačim utjecajem na pučke osjećaje.*“¹

Smatram kako ovaj citat prilično sažeto i jasno govori o kakvoj je ideologiji riječ. Iako se čini kao konceptualno siromašna ideologija, bez tendencije za ponudom kategoričkih i univerzalnih pravila i rješenja koja vrijede „uvijek i svugdje“, a koja bi uspostavila takav poredak koji će biti jednoznačan neovisno o njegovom društvenom, političkom ili kulturnom kontekstu, nacionalizam se ipak pokazao ideologijom koja nalazi primjenu u praksi, što je po meni glavni cilj i smisao svake teorije o načinu na koji bi društvo trebalo funkcionirati. Štoviše, dok su mnogi politički i općenito društveni teoretičari, napose oni marksističkog i socijalističkog usmjerenja, predviđali svojevrсни „kraj države“, tj. kraj nacionalne države, praksa je pokazala kako su države-nacije još uvijek najrelevantniji činitelji i glavni politički akteri suvremenog svjetskog političkog sustava. Ne postoji pojedinac koji nije ujedno i državljanin, tj. stanovnik neke države koji uživa politička, socijalna, ekonomska i druga prava kao punopravni član supralokalne zajednice kojoj

1 Ravlić, Slaven: “Suvremene političke ideologije”, Politička kultura, Zagreb, 2003., str. 201.

pripada. Upravo činjenica kako osim svog najužeg, osobnog identiteta, tj. onoga koji je formaliziran u našim osobnim dokumentima, posjedujemo također pripadnost određenoj državi kao najširi formalizirani, tj. „na papiru“ potvrđeni identitet, dovoljno govori o tome koliko smo još uvijek u eri dominacije nacionalnoga, tj. u eri gdje je pripadnost državnici neodvojivi i najširi dio našeg objektivnog (formalnog) identiteta. Naravno, postoje i brojni protuargumenti ovoj tvrdnji. Proces globalizacije i svjetskog objedinjavanja neminovno slabi nacionalni identitet i važnost okvira nacionalne države, međutim, kao pojedinci smo još uvijek neminovno pripadnici određene države. Dakako, čovjek sebe može smatrati katolikom ili muslimanom, hetoreseksualcem ili homoseksualcem, europcem ili azijatom, Flamancem ili Valoncem, liberalom ili tvrdim konzervativcem itd., ali kao neporeciv dokaz pobjede ideje nacionalnog, kao jednog od identiteta s kojima se čovjek može poistovjetiti, jest činjenica kako se on zakonski i formalno najšire tako identitetski definira. Ne postoji ni jedan dokument kojim bi netko dokazao da je primjerice azijat, Flamanac ili musliman.

Za razliku od primjerice liberalizma, konzervativizma ili socijalizma, nacionalizam ima izrazitu moralnu i emocionalnu snagu. Naime, iako su se ljudi spremni žrtvovati za ideale ljudske slobode ili primjerice određene klase, žrtvovanje za nacionalne ideale i slobodu nacije predstavlja posebnu vrijednost. Zašto je tomu tako? Zbog čega je pojedinac, uvjeren u plemenitost svojih postupaka, spreman u ime očuvanja i napretka vlastite nacije žrtvovati život i počiniti najbrutalnije zločine prema pripadnicima drugih nacija? Upravo zato što naciju percipira kao svojevrsnu proširenu, „izmišljenu obitelj“, našu simboličku „majku ili oca“.² Ona je njegov svojevrsni produžetak, neotuđivi i urođeni dio čovjekova identiteta, kako bi rekli primordijalisti. To je zajednica koja ujedno povezuje obitelj, komunalnu zajednicu i naciju, a sve to unutar jedinstvenog i nedjeljivog prostora nacionalne države. Mnogi su zbog njegove usmjerenosti na partikularni teritorij nacionalne države, kompleksnosti njegove univerzalizacije, i „teorijskog siromaštva“ osporavali status nacionalizma kao ideologije. Primjerice, Michael Freedon ga svrstava u „slabo usredotočene ideologije“.³

Unatoč brojnim kritikama na račun njegove teorijske oskudnosti, nacionalizam se, posebno u 20. st., pokazao jednim od najvitalnijih ideologija na kojeg su se pozivali i kojim su se legitimirati različiti politički pokreti i režimi, od njegovog iskrivljenog i radikaliziranog tumačenja u nacionalsocijalizmu i fašizmu, preko antikolonijalnih afričkih i južnoameričkih vojnih hunti, pa sve do autoritarnih istočno europskih i azijskih „skrbničkih“ režima. Upravo činjenica kako nije toliko ideološki determiniran i unaprijed poopćen i zadan, kao što je to primjerice socijalizam, nacionalizam se s lakoćom prilagođava i stavlja u kontekst vremena i prostora, ostavljajući širok manevarski prostor njegovim kreatorima u specifičnoj situaciji.

2 Ravlić, Slaven: „Suvremene političke ideologije“, Politička kultura, Zagreb, 2003., str. 200.

3 Ravlić, Slaven; Navedeno djelo, str. 200.

Njegova etimološka povijest započinje 1789. „Velikom francuskom revolucijom“, kada ga u osudi revolucije kao pojam upotrebljava francuski konzervativni svećenik i pristaša kraljeve apsolutističke vlasti August Barruel, opisujući ga kao „izraz masonskog duha koji je zagovaranjem ljubavi prema naciji zamijenio ljubav prema čovječanstvu potaknuvši egoizam i nasilje prema onima koji ne pripadaju njihovom carstvu“.⁴ U širu upotebu ulazi tek 1830. zajedno s karbonarskim pokretom, a od 1848. s „Proljećem naroda“ vezuje se uz liberalno-demokratske težnje potlačenih naroda višenacionalnih europskih carstava za samoopredjeljenjem. Od kraja 19. st. ulazi u službenu uporabu mijenjajući svoj prvotni oblik i značenje. Kolonijalističke težnje koje su bile direktan uzrok Prvog svjetskog rata pripisuju se imperijalističkom nacionalizmu europskih zemalja. Ideologija nacionalizma je od svoje prvotne romantičarske ideje o slobodi nacije i njezinog „prirodnog“ i „povijesnog“ prava na uspostavu nacionalne države sve više postajala ideologija na koju su se pozivale etablirane države-nacije u zaštiti svojih nacionalnih interesa. Politika tvrdog nacionalizma u njegovoj imperijalističkoj varijanti pokazala je kroz Prvi i Drugi svjetski rat svoje drugo, „Janusovo“ lice.

Kako bi shvatili značenje i snagu nacionalizma, koja se temelji na njegovoj zavodljivoj privlačnosti, potrebno je prije svega objasniti njegove elemente, tj. naciju, državu i nacionalni identitet.

NACIJA, DRŽAVA I NACIONALNI IDENTITET

Ono što je sasvim jasno i oko čega se svi teoretičari nacionalizma slažu jest činjenica kako je temeljna vrijednost i osnovni subjekt ideologije nacionalizma upravo nacija. Prvo pitanje koje se nužno nameće jest: što je uopće nacija i kako je jasno odrediti? Naravno kako odgovor na ovo pitanje nije ni približno lak i jednostavan, ali bitno je razlikovati dvije osnovne koncepcije u poimanju nacije, a to su primordijalna i moderna koncepcija⁵, o kojima će više riječi biti u daljnjem tekstu. Najjednostavnije rečeno, iz primordijalne tradicije proizlazi pojam o naciji kao kulturnoj zajednici, tzv. *Kulturnation*, dok iz modernističke tradicije proizlazi poimanje nacije kao političke zajednice u okviru nacionalne države čiji je naziv *Stattnation*, tj. država-nacija. Prema Anthony Smithu postoji razlikovanje građansko-teritorijalnog modela nacije, prema kojemu naciju čine svi stanovnici određene države koji se pokoravaju istim zakonima, i etničkog modela nacije, čiji su pripadnici samo pojedinci istog porijekla, tj. „iste krvi“ i zajedničke kulturne tradicije.⁶

Građanski je nacionalizam svojstven zapadnim liberalnim demokracijama, a nacija je shvaćena prvenstveno kao umjetna i „zamišljena zajednica“ stvorena ljudskom voljom na temelju visokog stupnja svijesti o zajedničkom pripadanju, koju traži u vlastitoj nacionalnoj državi. S druge strane, etnički nacionalizam, na čijoj su koncepciji nastale novouspostavljene postsovjetske države i republike nastale raspadom SFR Jugoslavije, temelji se na pretpostavci kako je nacija prije svega etnička i kulturna zajednica stvorena

4 Ravlić, Slaven; Navedeno djelo, str. 201.

5 Katunarić, Vjeran: „Sporna zajednica; Nove teorije o naciji i nacionalizmu“, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003. str. 150.

6 Ravlić, Slaven: „Suvremene političke ideologije“, Politička kultura, Zagreb, 2003., str. 202.

na objektivnim elementima poput zajedničkog porijekla, kulture i jezika. Nacija se shvaća kao organska zajednica koja izvorno potječe od zajedničkih predaka iste krvi kulture i jezika.⁷

Ova dva osnovna poimanja nacije, kao teritorijalno determinirane zajednice ravnopravnih građana i primordijalne iskonske zajednice pojedinaca iste krvi i kulture, proizvode i različita shvaćanja nacionalnog identiteta. Građanska koncepcija nacije nužno se temelji na teritorijalno-političkom identitetu kojeg sačinjava: izrazito vrednovanje teritorijalne pripadnosti, građanska prava članova zajednice koja vrijede neovisno o etničkom podrijetlu, aktivna politička participacija članova nacije te građansko obrazovanje, koje je neophodno za podizanje svijesti o naciji kao teritorijalno-političkoj zajednici. S druge strane, etničko poimanje nacije temelji se na identitetu kojeg čine: svijest o zajedničkom podrijetlu članova nacije, homogena nacionalna kultura, zajednički mitovi o slavnoj prošlosti te svijest o pravu na jedinstvenu nacionalnu državu koja treba biti uspostavlja ili obnovljena. Za održavanje ovakvog identiteta neophodan je sustav obrazovanja koji će, prvenstveno kroz idealiziranu i etnocetričnu jednostranu interpretaciju povijesti, stvoriti kulturno homogenu i jednoobraznu zajednicu. Bitno je postići poistovjećivanje pojedinca kao individue s nacijom kao kolektivom i njezino prihvaćanje kao svojevrzne „nadobite-lji“, s kojom je on nužno i neraskidivo povezan.⁸

Ove dvije koncepcije možemo razlikovati dvama pojmovima koji se u hrvatskom jeziku obično poistovjećuju, mada to nije sasvim ispravno. Prvi pojam je domoljublje, koje se prvenstveno odnosi na ljubav prema domovini, tj. političko-teritorijalnoj zajednici, što se još naziva i patriotizmom i vezuje se uz građanski nacionalizam. Drugi pojam se ustaliio kao rodoljublje, odnosno ljubav prema rodu kao etničkoj i krvno srodnoj zajednici, a vezuje se uz etnički nacionalizam. Iako su etimološki ova dva pojma različita i odnose se na različite stvari, a kao obilježja nacionalnog identiteta su neophodna, u hrvatskom se kontekstu obično poistovjećuju i ljudi ih percipiraju kao sinonime.

Temeljna zadaća nacionalizma jest uspostava jedinstvene nacionalne države, kojom preko svojih posrednika upravlja nacija kao izvor političkog legitimiteta onih koji vlada-ju. Samo nacija koja uspostavi vlastitu slobodnu i od drugih nacija politički, ekonomski i kulturno neovisnu državu jest ispunila svoj konačni cilj. No, uspostava vlastite nacionalne države nije i jedini cilj nacionalizma. Naime, potrebno je od različitih etničkih i pokrajinskih grupa koje pripadaju zajedničkoj kulturi stvoriti jednu naciju čije su granice determinirane državnom granicom, što se postiže procesom nacionalne integracije. Ovaj je proces prilično plastično prikazan u rečenici talijanskog nacionalnog revolucionara Massimo d'Azeglia koji je na prvoj parlamentarnoj sjednici ujedinjenog talijanskog kraljevstva izjavio: *Stvorili smo Italiju, a sada moramo stvoriti Talijane.*⁹ Ova dva glavna cilja nacionalizma odnose se na dvije koncepcije nacije, pa je stoga evidentno i interesantno kako političko-teritorijalna „građanska“ nacija s jedne strane i etnička nacija s druge nužno imaju obrnut proces u nastanku nacije kao političkog subjekta te formiranju nacionalne države. U čemu je razlika?

7 Ravlić, Slaven: Navedeno djelo: str. 202.

8 Ravlić, Slaven: "Suvremene političke ideologije", Politička kultura, Zagreb, 2003., str. 203.

9 Ravlić, Slaven: "Suvremene političke ideologije", Politička kultura, Zagreb, 2003., str. 220.

RAZLIKOVANJE „DRŽAVE-NACIJE“ OD „NACIJE-DRŽAVE“

Naime, ako naciju shvaćamo u građanskom konceptu kao „zamišljenu“ zajednicu pojedinaca koji žive u istoj nacionalnoj državi čiji zakoni vrijede jednako za sve njene pripadnike, tada se radi o tome da državni okvir u teritorijanom smislu već postoji, a proces kojeg treba izvršiti jest nacionalna integracija koju trebaju prihvatiti svi slojevi, staleži te regionalni i pokrajinski partikulariteti. To je, slikovito rečeno, „država koja stvara svoju naciju“, a samim time nosi naziv „država-nacija“.¹⁰ Kako bi se поближе objasnilo i pojednostavnilo razumijevanje države-nacije, navest ću primjer Francuske kao paradigmu. Naime, i prije Francuske revolucije iz 1789., kojom je uspostavljena Francuska kao *nacionalna* država, Francuska je postojala kao moderna država. Naime, u sklopu apsolutističke monarhije, koja se inače smatra paradigmom moderne države, postojao je monarhistički politički ustroj i jasno definiran teritorij. Revolucijom i zbacivanjem monarhije te uspostavom republike mijenja se politički ustroj, ali teritorijalni okvir ostaje nepromijenjen te sada postaje okvir nove, *nacionalne* države. Dakle, moderna država je uspostavljena, a da nacija još nije bila formirana, tj. još nije bila uspostavljena jedinstvena svijest o tome kako su sada svi Francuzi, neovisno o tome kojem staležu pripadaju i u kojoj regiji Francuske žive! Država je „stvorila“ naciju, stoga ovdje govorimo o državi-naciji (*Stattnation*).

Suprotno od ovog pojam jest pojam „nacije-države“, tj. nacije kao etničke zajednice koja posjeduje vlastitu kulturu, jezik i svijest o zajedničko povijesnom podrijetlu. Nacija u ovom smislu postoji prvenstveno kao *Kulturnation*, tj. kao etnička, jezična i kulturna cjelina, koja egzistira na određenom području koje ne mora biti politički jedinstveno i teritorijalno kompaktno. U ovome slučaju obično postoji svijest o slavnom „zlatnom razdoblju“, kada su svi pripadnici nacije živjeli u jedinstvenom i velikom kraljevstvu ili carstvu. Tu obično dolazi do etimološke konfuzije jer se pučanstvo povijesnog carstva ili kraljevstva također smatra svojevrsnim derivatom nacije, tzv. „protonacijom“, za koju se pretpostavlja kako je posjedovala određenu vrstu zajedničkog kulturnog identiteta i da je bila krvno srodna. Na mitologiziranju povijesti i žalu za slavnim razdobljem kada je određena etnija, ili „protonacija“ (ako je se uopće može tako nazvati), bila na vrhuncu moći, stvara se osjećaj moralnog „prirodnog“ i „povijesnog“ prava, ali i dužnosti da se uspostavi jedinstvena nacionalna država koja bi obuhvaćala sve pripadnike nacije.

Klasična paradigma jest Njemačka, nastala 1871. ujedinjenjem manjih političko-teritorijalnih cjelina, koja su svoja prava temeljila na svojoj pokrajinskoj posebnosti ili svojevrsnim municipalnim pravima u vidu kneževstava, grofovija i vojvodstava. Dakle, njemačka je nacija postojala prvenstveno kao kulturna i „krvna“ zajednica, koja je stvorila nacionalnu državu sjedinjenjem područja na kojima žive Nijemci.

Ovo razlikovanje „države-nacije“ od „nacije-države“ smatram izrazito bitnim jer se na njemu temelji osnovno razlikovanje etničke od građanske nacije, te distinkcija shvaćanja nacije kao izvorne, *primordijalne* i *perenijalne* zajednice nasuprot shvaćanju nacije kao proizvoda moderne, o čemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju.

10 Za ovo razlikovanje države- nacije od nacije-države pozivam se na prof. Dragutina Lalovića koji je u sklopu predavanja objasnio ovaj fenomen.

NACIJA- PRIMORDIJALNA ZAJEDNICA ILI PROIZVOD MODERNE?

Nakon što smo razlučili dva osnovna tipa nacionalizma, građanski i etnički, nameće se logično pitanje- što je zapravo nacija, kada je i kako nastala? Odgovor na ovo pitanje također nije jednostavan, ali mogli bismo reći kako postoje dvije, u osnovi suprotstavljene, teze o nastanku i porijeklu nacije, a to su primordijalna teza o izvornosti nacije kao perezijalne zajednice i teza kako je nacija proizvod moderne. No, krenimo ispočetka. Razne teorije, koje možemo svrstati pod nazivnik primordijalizma, temelje se na tvrdnji kako je nacija duboko ukorijenjena kao grupni identitet, a porijeklo vuče iz starijih, primordijalnih, oblika zajednice. Izraz *primordijalno* mogli bi prevesti kao *prirodno, nepromjenjivo i izvorno*.¹¹ Primordijalisti drže kako su nacije duboko ukorijenjene u društvenoj svijesti što je, po njima, najjasniji razlog tolike emocionalne snage i trajnosti nacionalizma.

Jedan od najpoznatijih teoretičara ideologije nacionalizma, Anthony Smith, tvrdi: „Nacija je povijesno ukorijenjena. To je moderna nasljednica i preobrazba mnogo starije i raširene etnije i kao takva okuplja u sebi sve simbole i mitove predmoderne etničnosti.“¹²

Prema Smithu, preduvjet nacije jest određena etnička osnova, iako ne isključuje mogućnost da se ta etnička osnova izmisli. Naime, ključna komponenta svijesti o zajedničkom podrijetlu članova etničke skupine jesu etnički mitovi, koji veličaju izvornost i „odabranost“ upravo te skupine. Dva tipa mitova koje Smith navodi su „dinastički“ i „komunalni“ mitovi. Primjer dinastičkog mita je uvjerenje franačkih dinastija ranog srednjeg vijeka, Merovinga i Karolinga, o njihovom trojanskom podrijetlu, dok u hrvatskom kontekstu koji je ključan za ovaj esej imamo primjer mita o ilirskom podrijetlu Hrvata, po kojemu je i Hrvatski narodni preporod iz prve polovine 19. st. nosio naziv Ilirski preporod, a njegovi vođe su se nazivali „ilircima“. S druge strane, klasičan primjer komunalnog mita jest uvjerenje stanovnika antičke Atene o „božanskom podrijetlu“ njihovog grada. No, ovi mitovi se ne odnose na cjelokupno stanovništvo nego prvenstveno na određene društvene skupine. Tako Smith razlikuje „aristokratsku“ i „pučku“ etniju.¹³ Upravo su ove dvije skupine osnovne sastavnice nacije u modernom smislu. Pritom treba naglasiti kako je ključan moment u formiranju nacije i nacionalnog identiteta politička socijalizacija putem masovnog obrazovanja po principu *top-down*, odnosno „odozgo prema dolje“. Kultura aristokratske etnije se putem masovnog obrazovanja prenosi na niže slojeve, tj. pučku etniju, koja ovu kulturu vremenom prihvaća prilagođavajući je sebi. Ovim procesom postepeno se oblikuje jedinstveni nacionalni identitet, a do tada odvojene etnije se homogeniziraju stapajući se u jednu, nacionalnu zajednicu.

Jedan od fundamentalnijih teoretičara primordijalizma je i Pierre L. Van den Berghe, koji etničnost smatra „proširenim srodstvom, koje izvire iz ljudskih gena“.¹⁴ Po njegovom shvaćanju, temeljni je čovjekov interes i zadatak produžiti vlastite osobine, što on čini putem srodstva pridružujući se prvoj većoj grupi, a to je etnička skupina. On pojam

11 Katunarić, Vjeran: „Sporna zajednica; Nove teorije o naciji i nacionalizmu“, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003. str. 150.

12 Katunarić, Vjeran: Navedeno djelo; str. 150.

13 Katunarić, Vjeran: „Sporna zajednica; Nove teorije o naciji i nacionalizmu“, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003. str 174..

14 Katunarić, Vjeran: Navedeno djelo, str. 158.

nacije objašnjava argumentima utemeljenima u biogenetici i sociobiologiji, izjednačavajući praktički ljudske grupe sa životinjskim svodeći ih na svojevrsni „ljudski čopor“.¹⁵

Sada bih razmotrio jedan drugačiji i aktualniji teorijski pristup poimanja nacije. Radi se naime o modernističkom pristupu, tj. shvaćanju kako je nacija prvenstveno proizvod moderne, a oblikovala se posredstvom industrijalizacije, širenja prava glasa, masovnog obrazovanja i medija. Postoji više modernističkih pravaca u čiju dublju analizu ne mislim ulaziti. To su: instrumentalizam, interakcionizam, situacionizam, developmentizam, konstrukcionizam i modernizam.¹⁶ Temeljna i zajednička tvrdnja modernista jest kako nacija kao primordijalna i urođena zajednica ne postoji, nacionalni identitet je oblikovan od strane političko-kulturne elite pa je samim time nacionalizam predhodnica nacije, a ne obratno. Za Zygmunta Baumana „nacionalizam je program socijalnog inženjeringa, a nacionalna država je tvornica“.¹⁷ Prema tvrdnji modernista, nacija je prvenstveno ideološki projekt koji je u realnosti neizvediv. Nacionalna pripadnost je iskrivljena predodžba koju kreiraju obrazovane elite i državna birokracija, uvjeravajući ljude kako je njihova zajednička pripadnost rezultat dugog povijesnog procesa u kojemu se veći broj ljudi suodnosi na temelju sličnog jezika, običaja i vjerovanja. Ključno razdoblje za oblikovanje ove „zamišljene zajednice“, kako je naziva Benedict Anderson, je 19. st. Tada se putem, enciklopedija, romana, a posebice novina proizvodi svojevrsna panoramska slika stvarnosti, koja je strana tradicionalnom iskustvu ljudi koji se međusobno poznaju. Putem romana i socioloških opisa društva pojedine se stvarne i izmišljene povijesne ličnosti, koje su bitne za određenu etničku skupinu, idealiziraju i nerijetko dobivaju aureolu nacionalnog junaka te tako postaju moralni uzor i orijentir široj skupini ljudi. Putem ovakve propagande šira ljudska zajednica, koja nije nužno u krvnom srodstvu, počinje se poistovjećivati s ovakvim „izmišljenim“ likovima i mitovima, koji tako postaju svojevrsni zajednički nazivnik. Na temelju homogeniziranja svijesti veće skupine ljudi koja živi na nekom području, javlja se iracionalan osjećaj zajedničke pripadnosti, što je začetak nacionalne svijesti. Iz tako „umjetno stvorene i iskrivljene slike stvarnosti“ rađa se nacija, tvrde modernisti.

Razmatrajući ova dva suprotstavljena stajališta o nastanku i percipiranju nacije kao primordijalne zajednice ili proizvoda moderne, možemo izvući određene zaključke. Ključna je činjenica kako se pripadnost naciji temelji prvenstveno na uvjerenju pojedinca. Naime, ako je netko uvjeren da pripada hrvatskoj naciji, da su mu preci Hrvati još „od stoljeća sedmog“, i još k tome podastre dokaze o „obiteljskom stablu“, teško ga je uvjeriti u suprotno. To je ona emocionalna komponenta s nužnom dozom iracionalnosti, koju svatko želi racionalizirati i opravdati na svoj način. Kako bi opravdali teze o izvornosti i determiniranosti nacije, primordijalisti nerijetko pribjegavaju sociobiologiji i etnogenezi, tražeći „nepobitne dokaze“ o autentičnosti nacije, čime se nužno približavaju nacionalizmu, pa u izvjesnoj mjeri čak i rasizmu. Kroz 19. i 20. st. imamo brojne primjere kada su mnogi znanstvenici koristili razne (kvazi)metode, nerijetko prilično uvjerljivo, kako bi dokazali upravo veličinu i superiornost svoje nacije ili rase. Čak i SAD, koje su danas paradigma demokracije, liberalizma i poštivanja ljudskih prava, nisu bile pošteđene ovoga. Naime, brojni znanstvenici u SAD-u su krajem 19. i početkom 20. st. pokušavali pronaći dokaze

15 Isto; str. 159.

16 Isto; str. 182.

17 Isto; str. 181.

i dati argumente za opravdanje teorije o superiornosti nordijske rase bijelih američkih anglo-saksonaca nad useljeničkim Slavenima. U prilog ovoj tvrdnji iznio bih citat kojeg navodi Dinko Tomašić u svojoj knjizi „Politički razvitak Hrvata“, o kojoj će još biti riječi: „Nema sumnje da među njima (Slavenima) nema smisla za zakonitost, da su nepismeni i da su divlji, ali naša je građanska dužnost, da te njihove poroke shvatimo i da nastojimo, da ih oni prebrode...“.¹⁸

Odgovor na pitanje je li nacija primordijalna zajednica ili tek zamišljena ljudska konstrukcija i proizvod moderne, koji je tek još jedan od razina čovjekovog identiteta, nije zahvalno jednostavno dati. Mnogo je argumenata na obje strane, ali istina je negdje u sredini. O ovome pitanju u znanosti nema konsenzusa, a odgovor prvenstveno ovisi o poziciji znanstvenika. Činjenica je kako zajednički jezik, kultura i običaji nisu nastali tek tako i odjednom, ipak je postojala određena ljudska zajednica na razini „protonacije“, koja je baštinila šire krvno srodstvo. Isto je tako činjenica kako se bez značajnijeg društvenog napretka, koji je obilježio 19. i 20. stoljeće, ne bi javile nacije u obliku u kojemu ih danas poznajmo. „Omasovljenje“ društva kroz opće obrazovanje, opismenjavanje, tisak i masovne medije doveli su do dekonstrukcije lojalnosti kralju i dinastičkim kućama. Posrednička demokracija je, uvjetno rečeno, na vlast dovela mase, koje su u potrazi za zajedničkim identitetom „izvadile iz naftalina“ brojne mitove, povijesne junake i legende koje svjedoče o njihovoj zajedničkoj pripadnosti. Sudar primordijalnog i modernog formirao je i opreku etničkog i građanskog nacionalizma, koji egzistiraju jedan pored drugog nerijetko se sukobljavajući.

Gdje se u sukobu ovih koncepcija nalazi hrvatska nacija? Kako je i kada nastala i što je u određenom povijesnom kontekstu podrazumijevala? Tekst koji slijedi fokusirati će se na pojam i značenje hrvatske nacije u njezinom političko-povijesnom i društvenom kontekstu.

ŠTO JE NACIJA U SUVREMENOM HRVATSKOM KONTEKSTU?

Ovaj dio eseja započinjem objašnjenjem i shvaćanjem nacije u kontekstu koji predstavlja svojevrsnu paradigmu u suvremenom hrvatskom društvu i hrvatskoj javnosti. Naime, objašnjenje suvremenog i trenutnog poimanja nacije u Hrvatskoj neophodan je uvod za razumijevanje nacije u njezinom povijesnom kontekstu na ovim područjima. Pritom je potrebno napomenuti kako shvaćanje nacije kao prvenstveno etničke i etno-kulturne zajednice nije samo ograničeno na Hrvatsku nego se odnosi i na srednjoeuropske države, za razliku od zapadnoeuropskog poimanja nacije kao političke zajednice svih građana određene države.¹⁹

Upravo iz ove distinkcije između nacije kao zajednice ravnopravnih građana i nacije kao etničke zajednice, javlja se slučaj da se u zapadnoeuropskim zemljama za etničke nacije češće upotrebljava pojam „etnička grupa“ (*ethnic group*), što je bilo evidentno tijekom Domovinskog rata. Naime, predstavnici međunarodne zajednice i raznih međuna-

18 Tomašić, Dinko: „Politički razvitak Hrvata“, Hrvatska književna naknada neovisnih književnika, Zagreb, 1938., str.198.

19 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 4.

rodnih organizacija nerijetko su u svojim izvještajima i novinskim kolumnama govorili o sukobu „etničkih Hrvata“ i „etničkih Srba“, svodeći ih tako na razinu svojevrsnog plemena.²⁰ Zbog čega? Razlog leži upravo u nerazumijevanju pozadine i povijesti sukoba. Mnogim predstavnicima nije bilo jasno zašto dolazi do sukoba u državi (Jugoslaviji) koju su oni smatrali jedinstvenom, i zašto se odjednom „Jugoslaveni“ sukobljavaju. Njihovom mentalnom sklopu i poimanju nacije bilo je puno jednostavnije sagledavati stvari iz takve, jednodimenzionalne, perspektive u kojoj postoji jedna država, tj. Jugoslavija i jedan „jugoslavenski“ narod čiji se pripadnici, podijeljeni nekakvom „perenijalnom“ i latentnom „plemenskom“ mržnjom. Ovakva slika bila je prisutna prvenstveno u britanskim i francuskim medijima, pa je tako u britanskom časopisu *The Economist* u siječnju 1992. objavljen tekst koji zorno prikazuje sukob dvaju koncepata nacije: „*Jugoslavija je vratila građanski rat u Europu... Jugoslavija bi mogla biti rat budućnosti: rat između različitih plemena koji pokreću stoljećima stare mržnje oko jezika, religije i teritorija i čiju će gorčinu osjećati i sljedeće generacije... Plemenima može pasti na pamet da ostvare dominaciju nad drugim plemenima, da se izbave iz pandži drugih plemena ili da se međusobno tek tako poubijaju...*“ (The economist 1992.:73).²¹ Ovakav pristup i teze o „istoj naciji u kojoj se sukobljavaju različita plemena“, izazvala je snažne reakcije i negodovanja u hrvatskoj javnosti.

Najbolji primjer u poteškoći etimološkog razlikovanja srednjoeuropskog pojma nacije (što u hrvatskom slučaju podrazumijeva samo etničke Hrvate) od zapadnoeuropskog može se vidjeti i na primjeru OUN-a. Naime, izvorni naziv ove organizacije jest *Organization of United Nations*, dakle u doslovnom prijevodu „Organizacija ujedinjenih nacija“, dok je u hrvatskoj javnosti i medijima uvriježen naziv Ujedinjeni narodi. Primjerice, iako postoji jedinstvena američka nacija, koja to doista i jest u jezično-kulturnom smislu i osjećaju zajedničkog „američkog“ identiteta, ona to nije u svom etničkom smislu. Tako će primjerice hrvatski mediji govoriti o Amerikancu hrvatskog „nacionalnog“ podrijetla. Nije ništa bilo čudno kada se govorilo o uspjesima „Amerikanaca“ na Olimpijadi 2000., bez obzira na njihovu etničku ili rasnu pripadnost, ali je za hrvatsku javnost bilo neprihvatljivo kada su strani mediji izvještavali o „Hrvatu“ Nikolaju Pešalovu, koji je kao član hrvatske reprezentacije osvojio zlatnu medalju u dizanju utega, jer je on naime etnički Bugarin, i hrvatski državljanin, ali nikako i Hrvat u poimanju hrvatske javnosti.²²

Dakle, radi se o tome da se u zapadnom smislu poimanja nacije radi prvenstveno o pripadnosti državi i pozivanju na njezin Ustav, tj. najvažnija je teritorijalna komponenta, dok se u hrvatskom (i srednjoeuropskom) smislu radi o zajedničkom jeziku, povijesti, kulturi, i što je navažnije, svijesti ljudi o zajedničkom podrijetlu (etno-kulturna determiniranost). Radi se o tome da je u Hrvatskoj općeprihvaćeno mišljenje kako se naciju ne može mijenjati, jer je netko Hrvat zbog svog etničkog hrvatskog podrijetla, ili pak to nije. Zato će mnogim Hrvatima biti čudno kada se u npr. u zabavnim emisijama Gorana Milića na HTV-u neki crnac podrijetlom iz neke od bivših francuskih kolonija, a koji se nastanio u Francuskoj, izjašnjava kao Francuz.

20 Stančić; Nikša; Navedeno djelo, str. 5.

21 Žunec, Ozren: „Goli život; Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj“, Demetra, Zagreb, 2007. Str. 133.

22 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 6.

Ostaje nam još razjasniti upotrebu pojmova naroda i nacije u hrvatskom kontekstu. Povjesničar Nikša Stančić napominje kako se u novije vrijeme za razliku od 19. st. poznatiji kao „vieka narodnosti“, sve češće upotrebljava pojam nacije, a manje naroda. Tako se primjerice za patriotizam, tj. ljubav prema domovini (lat. *patria*) upotrebljava izraz „domoljublje“, a za nacionalizam, tj. ljubav prema naciji- „rodoljublje“.²³

Dobar primjer slobodne upotrebe različitih pojmova za istu stvar je i način obraćanja prvog hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana koji se obraćao naciji s „hrvatski narode“, misleći pritom samo na etničke Hrvate, a ne na cjelokupno stanovništvo Hrvatske, tj. cijeli „narod“. Primjerice njegovi su govori često započinjali s pozdravom „Hrvatice i Hrvati, i drugi građani Republike Hrvatske“²⁴, u kojem se jasno vidi shvaćanje nacije kao etničke zajednice, a ne zajednice svih (i ravnopravnih) građana.

Potrebno je naglasiti kako se ovi pojmovi često poistovjećuju i upotrebljavaju kao sinonimi, što je naravno neispravno. Pojam nacionalizma u hrvatskom i srednjoeuropskom kontekstu imao je pozitivan predznak u 19. i prvoj polovini 20. st., pa tako primjerice govorimo o borbi za „nacionalnu autonomiju“, „nacionalni identitet“, „nacionalno oslobođenje i ujedinjenje“, ali i „narodni“ (pritom se misli na hrvatski) jezik. U Socijalističkoj Jugoslaviji, u kojoj je nacionalno pitanje trebalo biti zamjenjeno socijalnim, pojam dobiva negativan predznak i gotovo se izjednačava s pojmom „šovinizma“ i uvijek se spominje kao prijetnja „bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti Jugoslavije“.²⁵ U novije vrijeme pojmu se pripisuje njegovo tradicionalno značenje, a u stručnoj i znanstvenoj literaturi se sve više pravi jasna razlika između etničkog i građanskog nacionalizma.

GENEZA HRVATSKE NACIJE

Razlikovanje plemićkog i pučkog protonacionalizma

Kako bi detaljno objasnili genezu i značenje pojma hrvatske nacije, potrebno se vratiti u povijest, i to u 19. st., tj. u „viek narodnosti“, kako su ga nazivali hrvatski preporoditelji. Kao što je poznato, 19. st. je vrijeme nastanka nacionalizma i borbe za nacionalnu integraciju i samoodređenje različitih europskih nacija, tj. vrijeme „proljeća naroda“. To je stoljeće kada su se ujedinile dvije europske velesile koje će obilježiti europsku i svjetsku povijest, Italija 1861. i Njemačka 1871. Posebno bitna bila je godina 1848. („Proljeće naroda“) kada su diljem Europe izbijale nacionalne, ali i socijalne revolucije, i to prvenstveno u višenacionalnim carstvima poput Habsburške monarhije.

Što se tada događalo u Hrvatskoj? Hrvatske zemlje, tzv. „Trojedna kraljevina Hrvatska, Dalmacija i Slavonija“, ušle su u 19. st. razjedinjene. Uža Hrvatska i Slavonija bile su u mađarskom dijelu monarhije i imale su feudalni ustroj, dok su Dalmacija kao zasebna austrijska kraljevina i Istra kao markgrofovija bile pod vlašću Austrije i s užom Hrvatskom nisu imali gotovo nikakve veze. To je uvjetovalo i različit povijesni, politički i društveni razvitak navedenih krajeva. Gornji feudalni sloj civilne Hrvatske i Slavonije ušao je u 19. st. s osjećajem vlastitog identiteta. Taj feudalni sloj sastojao se, kako navodi

23 Stančić, Nikša; Navedeno djelo, str. 7.

24 Ravlić, Slaven: „Suvremene političke ideologije“, Politička kultura, Zagreb, 2003., str. 203.

25 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 7.

Stančić, od „staleža i redova“ (status et ordines) koje su činili plemstvo, svećenstvo i više građanstvo te slobodni kraljevski gradovi. Oni su se jasno razlikovali od običnog puka (lat. *plebs*), tj. seljaštva kojeg je bilo više od 95 %, i isključivo sebe su smatrali hrvatskom nacijom, tzv. „natio croatica“.²⁶

Ta „*natio croatica*“ nije bila određena etnički nego prvenstveno teritorijalno, a bila je determinirana kraljevstvom („*regnum*“), na kojemu se prostirala vlast staleža te institucija Bana i Sabora. Naime, u svijesti hrvatskog plemstva očuvana je ideja „povijesnog prava“ na teritorij Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (lat. *Regna Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*) prije turskih osvajanja. To se osim uže Hrvatske i Slavonije odnosilo i na Vojnu krajinu, Dalmaciju, teritorij od Vrbasa do Neretve, tj. zapadnu Bosnu (tzv. „Turska Hrvatska“) i zapadnu Hercegovinu („Turska Dalmacija“), te Istru do Raše.²⁷ Ova staleška nacija svoj je identitet temeljila i na „narodnim“ obilježjima, odnosno prihvaćala je etničku izvornost običnog puka, pogotovo u vezi jezika. Naime, ova je elita uvelike pridonijela standardizaciji hrvatskog jezika kroz „političku modernizaciju“ i „kulturnu standardizaciju“.²⁸ Iako je ova elita, sastavljena uglavnom od plemstva i imućnijeg građanstva, zagovarala građansku ravnopravnost i političku jednakost, ona je sačuvala prevlast nad političkim institucijama uvodeći visoki imovinski i obrazovni cenzus za pristup političkim pravima, tj. sudjelovanje u političkom životu putem izborne participacije. Pripadnikom „hrvatske nacije“ mogao je postati samo onaj tko se isticao bogatstvom, obrazovanjem ili pak društvenim ugledom.

Jedan od izvrsnih primjera onodobnog poimanja nacije je i pismo jednog od prvaka hrvatskog narodnog preporoda- Ivana Kukuljevića Sakcinskog, upućeno banu Josipu Jelačiću 9. kolovoza 1949., u kojem se protivi Oktroiranom ustavu:

*„Odkako ja od 15 godinah na literarnom polu, a 9 godinah na političkom polju za narod i s narodom mojim radim, nikad nisam tolike tihe tuge i nezadovoljnosti u narodu mome opazio, kao što uprav u vrijeme ovo. Ne razumievam ja ovdje pod narodom mojim neuke mase, koje fanatizam, uzhićenje i zasljepljenje simo ili tamo nagnati može, već ja raumievam pod narodom one ljude stare i mlade, koji su od početka gibanja narodnoga sve do danas u svih krizah našega političkog života narod ravnali, podučavali, tješili i oduševljavali.“*²⁹

Značaj vjere u oblikovanju hrvatske nacije

U raspravama o razlikovanju hrvatske, srpske i slovenske nacije, još od vremena Kraljevine Jugoslavije, nerijetko se provlačila teza kako se u biti radi o „tri plemena istog naroda“, kojega su razdvojile različite povijesno-političke prilike, a posebno religija. Naime, ove su teze polazile od pretpostavke kako je jedna od najbitnijih elemenata nacije upravo jezik, a budući da su hrvatski i srpski jezik umnogome slični (ali ne i isti), mnogi ideolozi jugoslavenskog unitarizma smatrali su da se treba stvoriti jedinstveni „jugoslavenski“ narod koji bi obuhvatio najprije Hrvate, Srbe i Slovence, a potom i bosanske muslimane (danas Bošnjake) te Makedonce, od kojih ni jedni ni drugi nisu smatrani posebnom nacijom.

26 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 95.

27 Stančić, Nikša; Navedeno djelo: str. 96.

28 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007., str. 53.

29 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 109.

Interesantna je činjenica kako je ideja jugoslavenskog jedinstva stvorena upravo od strane hrvatskih intelektualaca, a jedan od njenih začetnika je i đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer. No ova činjenica ima i svoj logički slijed i opravdan razlog. Naime, upravo je područje današnje Hrvatske bilo granica kršćanske Europe i Osmanskog carstva, tj. zapada i istoka, tzv. „*antemurale christianitatis*“ („predziđe kršćanstva“) i „*autatem christianitatis*“ („štit kršćanstva“). Nakon oslobođenja od osmanske vlasti glavnu riječ opet imaju strane sile i to prvenstveno Venecija (u Istri i Dalmaciji) i Habsburška monarhija (u užoj Hrvatskoj i Slavoniji). Pod utjecajem talijanizacije, germanizacije i mađarizacije, hrvatska politička elita traži svojevrсно zaleđe i pronalazi ga u narodima iz svoje, slavenske, skupine, s kojim dijeli gotovo jednak jezik. Ovakva politika, nazvana u početku „novim kursom“, odvesti će Hrvatsku u jugoslavensku državu, gdje će pitanje hrvatske nacije biti stavljeno u drugi plan, ali će se ta ista jugoslavenska zajednica oba puta raspasti prvenstveno na nacionalnom pitanju.

No, pitanje je sljedeće: Koja je uloga vjere u oblikovanju hrvatske nacije i identiteta spram srpske nacije? Sredinom 19. stoljeća u hrvatskim djelovima (misli se na današnju Hrvatsku) Habsburške monarhije pravoslavno stanovništvo je imalo udio od 26%, a bilo je raspoređeno tako da je u civilnoj Slavoniji i Vojnoj Krajini sačinjavalo više od 40% populacije, u Dalmaciji s Bokom Kotorskom 19%, a u civilnoj Hrvatskoj tek 0.5%.³⁰ Pritom treba naglasiti kako je pravoslavno stanovništvo bilo uglavnom smješteno u ruralnim krajevima, dok je u gradovima dominiralo katoličko stanovništvo.

Stančić tvrdi kako vjerska komponenta nije igrala dominantnu razlikovnu ulogu između hrvatske i srpske nacije. Naime, radi se o tome da je univerzalistička organizacija Katoličke crkve, čiji je jedini centar i sjedište Vatikan, znatno utjecala na katoličke društvene elite pridonijevši oblikovanju kulturno-civilizacijskih tekovina zapadnog kršćanstva. Stoga nije slučajno kako se upravo katoličko plemstvo i više građanstvo angažiralo u hrvatskom narodnom preporodu i to neovisno u crkvenoj politici. S druge strane, pravoslavna crkva čija je organizacija autokefalna, tj. organizira se kao autonomna crkva na razini nacionalne države, prenosila je pravoslavnom stanovništvu srpsko ime samim time što je bila *Srpska* pravoslavna crkva. Upravo iz ovog razloga je pravoslavno stanovništvo, a posebno pravoslavna elita, izgradilo osjećaj posebnog identiteta neovisnog o hrvatskom imenu, i na taj način su direktno integrirani u srpsku nacionalnu zajednicu.³¹

Na oblikovanje nacionalnog identiteta kod Srba crkva je imala značajniju ulogu nego kod Hrvata. Naime, samim činjenicom što se radi o srpskoj nacionalnoj crkvi ona je nužno determinirana srpskom nacijom, stoga se na pravoslavnim sveučilištima (bogoslovijama) znatno intezivnije posreduje nacionalna ideja nego što je to slučaj kod katoličkih sjemeništa. Zapisano je kako je neki pravoslavni svećenik na zadarskoj gimnaziji 1860-ih „*pola sata diktirao lekcije, a drugo pola sata katehizirao u srpstvu*“.³² Također treba napomenuti kako je Hrvate od Srba razlikovalo i pismo, naime prvi su koristili latinicu dok su drugi pisali ćirilicom, što je također dijelom uvjetovano utjecajem različitih vjera, iako starijeg datuma.

Jezična reforma i standardizacija srpskog jezika, koju je proveo Vuk Karadžić polovinom 19. st., unijela je novu pomutnju. Karadžić je standardiziranjem štokavštine kao

30 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 119.

31 Stančić, Nikša; Navedeno djelo, str. 120.

32 Isto; str. 121.

osnovnog elementa srpskog jezika iznio tezu kako su svi štokavci Srbi bez obzira na vjeru, pa je tako govorio o Srbima triju vjera- pravoslavne, katoličke i muslimanske, što je detaljno elaborirao u svom djelu „Kovčezzi za istoriju jezika i običaja Srba sva tri zakona“.³³ Sve one koji se koriste kajkavskim nariječjem proglasio je Slovincima dok je za Hrvate priznavao samo čakavce u primorju i na otocima. Ove će se teze provlačiti još gotovo stoljeće i pol, pa će se tako upotrebljavati različite verzije naziva jezika; srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, hrvatski i srpski jezik. Mnogi će tvrditi kako se zapravo radi o jednom te istom jeziku, dok će poglavito srbijanski političari govoriti o postojanju samo jednog jezika, naravno srpskog, sa njegovom ekavskom, ijekavskom i ikavskom varijantom.

No, vratimo se na značenje vjere i njezinoj kulturnoj i civilizacijskoj razlikovnoj ulozi između hrvatske i srpske nacije. Jedan od najvećih slavista 19. st., Pavao Jozef Šafárik, prihativši tezu o svim štokavcima kao Srbima, jasno je razlikovao pravoslavne Srbe od „Srba“ katolika, nazvavši prve „Slavo-Srbima istočnog obreda“, a druge „Slavo-Srbima zapadnog obreda“.³⁴ Bitno je naglasiti kako same hrvatske katoličke društvene elite jasno odbacuju izjednačavanje vjere s nacijom, pa tako grof Janko Drašković u svojoj „Disertaciji“ iz 1832. odbacuje tezu pravoslavnog svećenstva „*da vira naroda čini*“³⁵. Međutim stvari se tijekom druge polovine 19. st. mijenjaju. Naime, pod utjecajem srpske pravoslavne crkve i širenjem srpske nacionalne propagande putem novina, kao novog oblika komunikacije, pravoslavno stanovništvo se sve više identificira isključivo sa srpskom nacijom dok katolička populacija prihvaća hrvatsku ili jugoslavensku varijantu. Nije višak spomenuti slučaj muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Iako je i kod muslimana bio raširen osjećaj posebnosti, zbog univerzalnog karaktera islama svijest o zasebnoj naciji nije postojala. Jedan od razloga leži u tome što su ih u svoju nacionalnu zajednicu smještali i ideolozi velikosrpstva i izvornog hrvatskog pravaštva. Međutim, interesantna je činjenica kako su se bogatije begovske obitelji nerijetko izjašnjavale Hrvatima i to prvenstveno kako bi povećali distancu spram svojih pravoslavnih kmetova.

Sve jača diferencijacija i poistovjećivanje katoličkog kao hrvatskog spram pravoslavnog kao srpskog stanovništva, dovela je čak do ideje kako Hrvat može biti samo katolik, dok Srbin može biti jedino pravoslavac. Tako je prvak Narodne stranke u Dalmaciji Mihovil Pavlinović prvi upotrijebio izraz *Hrvat-katolik*, spajajući tako nacionalnu i vjersku pripadnost u svojevrstnu identitetsku simbiozu gdje jedna komponenta identiteta ne može bez druge. On u tajnom političkom programu „Hrvatska misao“ 1869. između ostalog kaže:

„(...) Srbi svoj vjerozakon slobodno slijede, ko što i mi katolici... Ako braća grčko-istočna u Hrvatskoj neće da se zovu Hrvati po narodu, neka priznadu što svak živ zna, da su Hrvati po hrvatskoj zemlji i po hrvatskoj državi; mi dalje neiziskujemo“.³⁶

Uzroci oblikovanja pokrajinskih partikularizama

Kao što je opće poznato, hrvatski povijesni prostor bio je podijeljen između više europskih velesila. Ključaj trenutak u ovome razdvajanju nekoć jedinstvenog prostora Hrvatskog kraljevstva jest prodor Turaka u 15. st., kada pada Bosna (1463.) i Hercegovina

33 Matković, Hrvoje: „Suvremena politička povijest Hrvatske“, Naklada Pavičić, Zagreb, 1999. str. 12.

34 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 121.

35 Stančić, Nikša: Navedeno djelo, str. 122.

36 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 115.

(1482.), a potom i veliki dijelovi današnje Hrvatske tijekom 16. i početkom 17. st. Unatoč ovoj činjenici, među hrvatskim političkim elitama očuvana je permanentna ideja o Trojednoj kraljevini Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Istra i Dalmacija potpale su pod vlast mletačke Venecije i kreću različitim političkim i društvenim smjerovima. Nakon propasti Mletačke republike 1797., Dalmacija i Istra zajedno sa svim otocima dolaze nakratko pod vlast Habsburške Monarhije (do 1805.), da bi 1809. bile uključene u sastav Napoleonovih Ilirskih provincija sa središtem u Ljubljani. Poslije propasti Napoleona i bečkog kongresa 1815. ove dvije pokrajine ostaju izdvojene od ostalog hrvatskog teritorija, a njihova gospodarica (p)ostaje Austrija koja Dalmaciji daje status zasebne kraljevine, a Istru proglašava markgrofovijom, i obje su u sastavu Habsburške monarhije kao zasebne političko-teritorijalne jedinice. Godine 1816. u sastav nove, „austrijske Dalmacije“, ulazi područje bivše Dubrovačke Republike, te Boka Kotorska, a u Istri je 1833. povučena crta razgraničenja prema Civilnoj Hrvatskoj.³⁷

Ovakvi politički uvjeti uzrokovali su razdvajanje hrvatskog nacionalnog korpusa na više jedinica koje se sve više počinju politički, ekonomski, kulturno i socijalno razlikovati. Fizička odvojenost nekad jedinstvenog teritorija s istim etničkim sastavom, uvjetovala je oblikovanje posebnih pokrajinskih identiteta, koji su se nerijetko odupirali (re)integriranju u zajedničku političku jedinicu i jedinstvenu hrvatsku naciju.

Različite političke prilike koje su odvojile nekoć jedinstveni teritorij hrvatskog kraljevstva (*Regnum Croatorum*), uvjetovala su oblikovanje zasebnih regionalnih identiteta. Društvene elite pojedinih pokrajina bile su stup najrazličitijih regionalizama, a gotovo u pravilu su bile podrignute kulturnim utjecajima onih stranih sila (njemačkih, mađarskih, talijanskih i srpskih) koje su gospodarile određenom pokrajinom. Naime, oportunistički prihvativši obrasce i navike novih gospodara kao preduvjet za zadržavanje starih povlastica ili pak inkorporiranje u novo visoko društvo, elite mnogih hrvatskih pokrajina počele su pružati otpor integraciji u jedinstvenu hrvatsku naciju. Naime, kako bi opravdali takvu politiku, elite traže argumente u samosvojnoj kulturi, povijesnim pravima i nezavisnim institucijama, tj. u „krunovinskoj državnosti“.³⁸ Tako možemo govoriti o dalmatinskom i istarskom talijaniziranom autonomaštvu, dubrovačkom komunalizmu, „fjumanstvu“ (riječki komunalizam), svojevrsnom slavonskom partikularizmu, kajkavskom „horvatstvu“, civilne Hrvatske³⁹ i mnogim drugim manjim primjerima otvorenog protivljenja hrvatskoj nacionalnoj integraciji.

Dalmatinsko autonomaštvo: „Slavi anche domani, Croati mai!“

Kako bi shvatili samu srž i razloge različitih pokrajinskih partikularizama, pozabaviti ćemo se više dalmatinskim autonomaštvom, koje je na neki način paradigmatičan primjer, a koje se najglasnije suprostavljalo nacionalnoj integraciji te čak bilo poprilično institucionalizirano u vidu vlastitog sabora (dalmatinskog) i teorijski ideologizirano preko ideje o samosvojnoj „Slavo-Dalmatinskoj naciji“.

37 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007., str. 98.

38 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: Navedeno djelo, str. 100.

39 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 104.

Devetnaesto stoljeće, tzv. „viek narodnosti“, razdoblje je najrazličitijih procesa nacionalne integracije diljem Europe. Pod nacionalnom integracijom podrazumijevamo prevladavanje regionalnih i pokrajinskih partikularizama i različitosti kako bi se stvorila jedinstvena nacija sa jedinstvenim državnim teritorijem. Ovakvi procesi izazivaju otpor pokrajinskih društvenih i političkih elita koje osjećaju da bi inkorporiranjem u širu nacionalnu zajednicu mogle izgubiti svoje povlastice i vlastiti regionalni identitet, tj. „stari način života“.⁴⁰

Zasebni dalmatinski identitet formirao se u drugoj polovini 19. st. pod krinkom „kruvinovske državnosti“, tj. statusa austrijske pokrajine Dalmacije kao zasebne kraljevine sa vlastitim institucijama (zemaljska vlada i dalmatinski pokrajinski sabor). Ovi uvjeti stvorili su određenu institucionalnu osnovu za oblikovanje zasebnog identiteta dok su socijalnu osnovu sačinjavali viši slojevi proistekli iz dalmatinskog komunalnog društva. Vođe ovakve politike bili su iz redova talijaniziranog dalmatinskog plemstva koje se okupljalo pod okriljem autonomaške stranke čiji je osnivač bio Luigi Borelli, a na čelu Luigi Lapenna. Novinski list dalmatinskih autonomaša nosio je naziv *La Voce Dalmatica*, tj. *Glas Dalmacije*.

Jedan od najpoznatijih autonomaša bio je lingvist Nikola Tomaseo, koji je osporavao Porfirogenetovu tezu o povijesnom pravu Hrvatske na Dalmaciju, koju su Hrvati zaposjeli u 7. st. istjeravši Avare. Tomaseo je tvrdio kako se povijesno pravo nikako ne može temeljiti na osvajanju jer bi onda tom logikom pravo na Dalmaciju imali i Mlečani koji su je počeli zaposjedati u 11. st. Ako pravo posjedovanja imaju Hrvati onda to isto pravi imaju i Mlečani, koji su dobili čak i „legalno“ pravo na Dalmaciju njenom prodajom Veneciji od strane Ladislava Napuljskog 1409., ali i Austrijanci kojima je Napoleon ugovorom ustupio Dalmaciju nakon sloma Mletačke Republike 1797.⁴¹

Osim ove političke i „pravne“ argumentacije, Tomaseo je razvio tezu zasebnoj „Slavo-Dalmatinskoj“ naciji koja se sastoji od etničkih Slavena koji su prihvatili superiorniju talijansku kulturu. Naime, Tomaseo Dalmaciju smatra superiornijom od Hrvatske te u svom pamfletu *Ai Dalmati* čak navodi različita tjelesna obilježja, kulturne razlike i govor po kojemu se „Slavo-Dalmati“ razlikuju od Hrvata.⁴² Posebno ističe superiornost Dalmacije u znanosti, umjetnosti i književnosti spominjuću Ruđera Boškovića, Fausta Vrančića i mnoge druge. Veliča talijanski jezik za kojeg smatra da je „Dalmaciju povezao sa svijetom, a dalmatinska elita govori talijanski bolje od Cavoura“⁴³ te zagovara njegovo očuvanje u javnoj komunikaciji. Hrvate smatra previše germaniziranima i otuđenima od slavenstva za razliku od „Slavo-Dalmata“. Ujedinjenjem sa Hrvatskom Dalmacija može samo izgubiti i zapasti u nepotrebne administrativne troškove, a dalmatinska birokracija će ostati bez službi. Hrvatska ne može kulturno podići Dalmaciju, nego upravo suprotno, smatra Tomaseo. Posebno ističe važnost i izvornost dalmatinskog puka, ali također govori o nužnosti vladavine gradskog plemstva nad neobrazovanim pukom, te kaže: „Dva smo naroda u jednom puku- kapa i klobuk nijesu ista otadžbina... Ipak valja da se klobuk pokloni kapi; u ovoj je osobito narodnost i dostojanstvo“.⁴⁴

40 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002., str. 101.

41 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007., str. 103.

42 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007., str. 104.

43 Cipek, Tihomir i Vrandečić Josip: Navedno djelo, str. 104.

44 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 102.

Nemoguće je i neopravdano govoriti o dalmatinskom autonomaštvu, a ne spomenuti njegovog duhovnog vođu Antonia (Antu) Bajamontija. Bajamonti je kao gradonačelnik Splita pokrenuo mnoge značajne projekte i znatno unaprijedio gradsku infrastrukturu, postavši tako jednim od najzaslužnijih splitskih gradonačelnika u povijesti. Za njega kao čovjeka koji se amaterski bavio historijografijom, povijest je bila sluškinja politike, stoga se u skladu s tom idejom i ponašao. Svoju je popularnost temeljio uglavnom u Splitu, gdje je stekao potporu u siromašnim i težačkim gradskim slojevima kod kojih je poticao otpor prema „narodnjacima“, tj. pristašama Narodne stranke, koje je prozivao za pobunu i rušenje društvenog poretka. Grad, tj. gradska komuna, za Bajamontija je bio središte interesa, a sam je zagovarao tezu o „*netaknutom gradskom elementu romanskog podrijetla, nezaraženom feudalnim duhom, koji je nakon barbarskih razaranja obnavljao dalmatinske gradove Split, Zadar, Dubrovnik i Trogir, te očuvao rimske institucije*“.⁴⁵ Bajamonti odbacuje hrvatsku nacionalnu integraciju ističući potrebu za talijanizacijom slavenskog elementa jer „*talijanizirati se znači civilizirati se*“.⁴⁶ Rečenica koju je Bajamonti ushićeno izjavio u Dalmatinskom saboru 1864., a po kojoj je ostao zapamćen glasi: „*Slavi anche domani, Croati mai!*“, tj. „*Slaveni i sutra, Hrvati nikada!*“.⁴⁷

Potrebno je istaknuti kako dalmatinsko autonomaštvo nikada nije zadobilo potporu među širim pučkim slojevima te je ostalo ograničeno na gradsku aristokraciju i više građanstvo, skoncentrirano u značajnijim dalmatinskim primorskim gradovima. Svoj konačni slom doživljava pobjedom Narodne stranke, a time i hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, na lokalnim izborima u Splitu 1882., što završava napuštanjem koncepta dalmatinske autonomije i potpunoj talijanizaciji njegovih najodanijih pristaša te okretanju Italiji i talijanskom iredentizmu.

Dovršetak hrvatske nacionalne integracije u 20. st.

Procesi o kojima je do sad bilo riječi odnose se na 19. st., kada započinje nacionalna integracija Hrvata, prvenstveno kroz plemićki protonacionalizam u vidu staleške „*natio croatica-e*“, ali i pučki protonacionalizam, koji je sačinjavao svojevrsnu bazu i bio prostor širenja nacionalne ideje. Strukturne razlike društva krajem 19. st. postale su manje, a plemstvo se siromašeći sve više približavalo građanstvu koje je postajalo sve moćnije i brojnije. Zahvaljujući relativnoj industrijalizaciji, povećava se udio gradske sitne buržoazije i radništva, te napose imućnijeg seljaštva koje u gradovima nalazi tržište za svoje proizvode.

Posljednja desetljeća 19. st. obilježena su pojavom i jačanjem pravaške ideologije Ante Starčevića, koji nakon uspostave režima Khuena Hédervárya preuzima kormilo nacionalnog pokreta zagovarajući samostalnu Hrvatsku sa hrvatskim „političkim narodom“. Međutim, pravaštvo se unutar sebe raslojilo te se iz matice stranke 1895. odvaja Čista stranka prava na čelu s Josipom Frankom⁴⁸, koja predstavlja proaustrijski orijentirano sitno građanstvo sa snažnom protusrpskom retorikom i idejom ekskluzivne hrvatske nacije, koje se opire bilo kakvoj ideji jugoslavenskog zajedništva. Iako je po svom političkm

45 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007., str. 109.

46 Cipek, Tihomir i Vrandečić Josip; Navedno djelo, str. 110.

47 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002., str.103.

48 Stančić, Nikša; Navedeno djelo, str. 126.

utjecaju bila marginalna, Čista stranka prava je nositeljica ideje ekskluzivnog hrvatskog nacionalizma čiji se sljedbenici nazivaju „frankovci“, a iz čijih će se redova regrutirati najradikalniji hrvatski nacionalisti. Izraz *frankovci* ostao je u upotrebi za pristaše radikalnog hrvatskog etnonacionalizma, koji će na koncu dovesti do uspostave ustaškog pokreta.

Objedinjavanje hrvatskih stranaka koje prelazi pokrajinske granice započinje krajem 19. st. Prvi su se povezali pravaši, a potom i narodnjaci, čime započinje novo razdoblje u hrvatskoj povijesti nazvano „politikom novog kursa“, tj. politikom političkog i etničkog jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca, čije su ideje sezale od hrvatske zasebnosti unutar jugoslavenske federacije do radikalnog jugoslavenskog unitarizma, kojeg je ideja također razvijena od strane hrvatskih intelektualaca i političara. Krajem 19. st. u političkom životu se angažira i katolički pokret koji kao osnovu hrvatske nacionalne integracije postavlja katoličanstvo, zagovarajući „rekatolicizaciju“ hrvatskog društva.⁴⁹ Procesom urbanizacije povećan je udio gradskog stanovništva, a na selu je razbijena autarhična seljačka zadruga. Interakcija gradskog i seoskog stanovništva se intenzivira, a seljaštvo se postupno nacionalno osvještava, prihvativši ideju hrvatske nacije u revidiranoj „seljačkoj“ varijanti.

Nakon Prvog svjetskog rata i osnivanjem Kraljevine SHS, seljaštvo se počinje znatnije angažirati kroz Hrvatsku pučku seljačku stranku, pod vodstvom braće Stjepana i Antuna Radića, osnovanu 1904. Naime, početkom 20. st. seljaštvo je sačinjavalo oko 90% ukupnog stanovništva Hrvatske te je, unatoč svom lošem socio-ekonomskom položaju, bilo politički nazainteresirano. Unatoč tome, činjenica kako upravo seljaštvo sačinjava ogromnu većinu hrvatske etnička zajednice i određeni stupanj pučke svijesti o pripadnosti hrvatskom etnikumu u obliku pučkog protonacionalizma, doveli su do relativno lake i masovne integracije seljaštva u hrvatsku naciju. Ipak, treba napomenuti kako je seljačka svijest o pripadnosti *hrvatskoj* naciji bila ograničena na užu civilnu Hrvatsku i Slavoniju. Tek djelovanjem stranačkih intelektualaca i širenjem hrvatske nacionalne ideje posredstvom hrvatskog narodnog pokreta u svim hrvatskim regijama (prvenstveno Dalmaciji i Istri), dolazi do podizanja svijesti o pripadnosti jednoj, *hrvatskoj* naciji. Do kraja Prvog svjetskog rata i prodora Radićeve seljačke ideologije, seljaci u Dalmaciji okupljali su se oko Hrvatske pučke demokratske stranke Josipa Smodlake⁵⁰ i Težačke stranke.

Uvođenjem općeg prava glasa za muškarce 1920. znatno se širi „seljačka“ biračka baza, što je posljedično dovelo do dominacije Radićevog *seljačkog pokreta* koji ubrzo postaje „perjanicom“ nacionalnog pokreta. Zagovarajući opće i jednako pravo glasa, princip demokratskog odlučivanja, snažnu antikerikalnu (ali ne i antireligijsku) retoriku i propagandu o „pokvarenoj gospodi“, Radić je ubrzo stekao širok ugled među seljačkim ali i općenito širokim narodnim masama. Zagovarajući tradicionalne vrijednosti u duhu kršćanskog nauka i govoreći o uspostavi svojevrzne „seljačke republike“, HSS je preuzeo ulogu hrvatskog nacionalnog pokreta okupljajući kako seljaštvo tako i građanstvo te homogenizirao naciju zastupajući i potencirajući rješavanje „hrvatskog pitanja“ na federalističkim osnovama unutar jugoslavenske zajednice. Radićev pokret nesumnjivo je prvi uspješni općehrvatski pokret koji je najznačajnije pridonio hrvatskoj nacionalnoj integraciji i inkorporiranju stanovništva sa svih područja hrvatskog etnikuma. Njegova nepokolebljiva vjera u jedinstvo hrvatskog naroda i seljaka, ali i uvjerenost u mogućnost mirnog

49 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 127.

50 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002., str. 129.

suživota i suradnje sa drugim narodima u Jugoslaviji, dobro se očituje i u govoru kojeg je održao 11. lipnja 1922. na grobu Ante Starčevića u Šestinama:

„Gornja tvrda i vječno buntovna Hrvatska, Hrvatska u prvom redu politička, nikad ni od koga nepokorena i ni od koga nepodjarmljena, spojila se i stopila s Donjom, slavonskom Hrvatskom blage duše i mekane pjesme, spojila se s Primorskom (Hrvatskom) sve tamo do Lovćena, a u tom hrvatskom bloku danas nije samo Ivančića, Papuk i Fruška gora, nego i Triglav, Dinara i sve tamo dalje. I Tvoja je velika i besmrtna zasluga što smo mi Hrvati danas, iznutra, duševno ovako složni i u toj unutrašnjoj slozi ovako jaki i nepobjedivi. Slava Anti Starčeviću! Živjela Hrvatska! Živjela republika!⁵¹

Tragično ranjavanje Stjepana Radića u beogradskoj skupštini 20. lipnja 1928., od čijih je posljedica i umro, prekinuli su život jednog od najzaslužnijih osoba za hrvatsku nacionalnu integraciju. Radića je naslijedio Vladko Maček, koji je vodeći oportunističku politiku spram Beograda, ipak uspio izboriti najveći međuratni uspjeh u vidu autonomne *Banovine Hrvatske* osnovane 1939., ali je hrvatska nacionalna integracija do tada već bila gotovo dovršena Radićevom zaslugom.

Hrvatsko nacionalno pitanje u SFRJ

Drugi svjetski rat na području Hrvatske ostavio je posljedice u svijesti ljudi koje su među najtragičnijima u cjelokupnoj hrvatskoj nacionalnoj povijesti. Dvije svjetske ideologije, fašistička i komunistička, ponovo su podijelile hrvatsku naciju na dva radikalno suprotstavljena i nepomirljiva tabora- ustaški sa svojom ideologijom ekskluzivnog „čistog“ hrvatstva i nacionalno homogene Velike Hrvatske i partizansko-komunistički, koji je prihvatio ideju jugoslavenstva, ali u budućoj socijalističkoj Jugoslaviji. Naime, proglašenje Nezavisne Države Hrvatske i uspostava ustaškog režima doveli su do provale godinama nakupljenih frustracija radikalnih hrvatskih nacionalista okupljenih oko Ustaškog pokreta, koji je od svog osnutka 1929. radio na rušenju Kraljevine Jugoslavije, koja je nastojala zatrti ideju hrvatske nacije na štetu integralnog jugoslavenstva, ali i srbijanske hegemonije. Iskoristivši njemačku invaziju na Jugoslaviju i želju Hitlera da je u potpunosti razbije i podijeli, ustaše pod njegovim pokroviteljstvom dolaze na vlast i počinju provoditi genocidnu i osvetničku politiku nad srpskim stanovništvom, te nad Židovima i Romima u skladu s njemačkim rasnim zakonima koje su trebali prihvatiti kao dio „novog poretka“. Ovakva represija izazvala je snažan otpor srpskog stanovništva u Hrvatskoj koje izlaz nalazi manjim dijelom u četništvu, a većim dijelom u partizanskom pokretu pod vodstvom Komunističke partije Hrvatske u sklopu Komunističke partije Jugoslavije. Rat završava pobjedom partizanskog Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP), a NDH dijeli sudbinu nacističke Njemačke, svoje saveznice i zaštitinice.

Postoji interesantna teorija o kojoj će biti više riječi u daljnjem tekstu, koja tvrdi da vođe kako ustaškog tako i partizanskog te četničkog pokreta potječu uglavnom s područja tzv. „plemenske kulture“, koja su bila na granici Vojne krajine i Osmanskog Carstva; tako oblikovan „plemenski mentalitet“ kojeg odlikuje izrazita i surova ratnička tradicija, doveo je do „provale atavističkih poriva“ koji su se iskazali u počinjenju najstrašnijih zločina na tim područjima.⁵²

51 Radić, Stjepan: „Politički spisi, govori i dokumenti- izbor“, Dom i svijet, Zagreb, 1994. str. 88.

52 Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002. str. 134.

Uspostavom SFRJ i komunističke diktature proletarijata počinje nova kriza za hrvatski nacionalni identitet. Naime, iako je država formalno bila federacija, u njoj su se stalo borile dvije struje- jedna koja je zagovarala veću federalizaciju i državnu decentralizaciju i druga koja je bila za jači državni centralizam i uglavnom podupirana od strane komunističkih krugova iz Srbije. Pod utjecajem komunističke idologije i parola o „bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti Jugoslavije“ dobar dio ljudi počinje se izjašnjavati „Jugoslavenima“, a jedan od uzroka je bio i veliki broj nacionalno miješanih brakova. Jedan od bitnijih trenutaka i pokušaja reafirmacije hrvatskog nacionalnog identiteta bilo je „Hrvatsko proljeće“, čija je uvertira bila „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“ iz 1967. kao odgovor na pokušaj svojevrstne jezične unitarizacije.⁵³ Međutim „Hrvatsko proljeće“, kao pokret za veći politički pluralizam te veći stupanj političke i ekonomske samostalnosti Hrvatske, završio je slomom i pobjedom dogmatskih partijskih struja.

Neosporna je činjenica da je jugoslavensko zajedništvo kroz „bratstvo i jedinstvo“ bilo zagaranirano prvenstveno likom i djelom Josipa Broza Tita kao neospornog autoriteta, koji je bio svojevrstno „ljepilo“ koje je narode Jugoslavije držalo na okupu. Njegovom smrću 1980. počinje politička i gospodarska kriza te naposljetku raspad SFRJ, koji završava krvavim ratom i srpskom oružanom pobunom te agresijom JNA na teritorij današnje Hrvatske i BiH. U svjetskoj javnosti vodile su se žestoke polemike oko karaktera tog rata pa se tako govorilo o građanskom, vjerskom i etničkom ratu te oružanoj agresiji, što je izvrsno opisano u knjizi Ozrena Žuneca „Goli život; Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj“. Rat je za posljedicu imao snažnu nacionalnu koncentraciju i nacionalno-integracijski karakter kako na hrvatskoj tako i na srpskoj strani. Novim Ustavom (tzv. „Božićnim Ustavom“) Hrvatska je definirana kao „nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika inih naroda i manjna koji su njeni državljani: Srba, Muslimana, Slovenaca...“ Ovime je ponovo otvorena rasprava o tome tko to čini „hrvatski narod“: misli li se pritom na naciju u kontekstu etničkih Hrvata ili se pak radi o zajednici ravnopravnih građana Republike Hrvatske?

Članak 1. Ustava Republike Hrvatske nedvosmisleno kaže: „U Republici Hrvatskoj vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici ravnopravnih državljana.“, čime je jasno kako se pod narodom smatraju svi građani Republike Hrvatske neovisno o svojoj nacionalnoj, tj. etničkoj pripadnosti. U Hrvatskoj se ustalio izraz „nacionalna manjina“ za označavanje etničkih manjinskih skupina u Hrvatskoj, što opet jasno implicira etničko određenje nacije.

U današnje vrijeme u Hrvatskoj su prisutne obje koncepcije nacije, etnička i građanska, ali zbog nezgrapne upotrebe i nerazlikovanja pojma „nacija“ od pojma „narod“ kod velike većine hrvatskih građana, ali, usudio bih se reći, i dobrog dijela stručne i znanstvene javnosti nema konsenzusa o tome što je zapravo „hrvatska nacija“; je li to zajednica etničkih Hrvata koje veže svijest o širem ali zajedničkim krvnom srodstvu, zajedničkom jeziku, teritoriju, povijesti i kulturi (etnički koncept), ili je to možda zajednica svih građana Republike Hrvatske neovisno o njihovom etničkom podrijetlu (građanski koncept)? Rasprave još traju, a konsenzusa nema.

53 Stančić, Nikša; Navedeno djelo, str. 137.

ANTROPOGEOGRAFSKE I ANTROPOETNOLOŠKE TEZE O OBLIKOVANJU HRVATSKE NACIJE

Teze o utjecaju geografskih značajki na oblikovanje nacije

U ovome dijelu osvrnuo bih se na jedan drugi (i meni osobno jako zanimljiv) pogled koji iznose dvojica poznatih znanstvenika u prvoj polovici prošlog stoljeća. Riječ je o antropogeografskim i antropoetnološkim tezama, tj. o determiniranosti ljudske zajednice geografskim obilježjima područja na kojem žive. Svjestan sam činjenice kako bi se na navedenu temu mogao napisati poseban esej, stoga ću se tek osvrnuti na najvažnije teze. Prvi znanstvenik, Jovan Cvijić (1865.-1927.) studirao je geologiju i zemljopis na Bečkom sveučilištu gdje je doktorirao na temu „Das Karst-phaenomen“ („Fenomen krša“). Bio je predavač na pariškoj Sorboni, a najpoznatiji je po svom djelu *Balkansko poluostrvo* (1922.), u kojem je detaljno razradio svoje teze o etnogenezi balkanskih naroda, poglavito Srba.⁵⁴ Iako se bavio geografijom, poviješću, geologijom, etnologijom i antropologijom, njegov je pristup antropo-geografski, kako tvrdi Karl Kaser sa Filozofskog fakulteta u Grazu. Drugi pak znanstvenik, Dinko Tomašić (1902.-1975.) doktorirao je pravo i društvene znanosti na Zagrebačkom sveučilištu gdje je predavao sociologiju od 1935.-1941. Nakon uspostave NDH emigrira u SAD gdje nastavlja sa svojim profesorskim i znanstvenim radom. Pisac je više članaka i djela u kojima se bavi razlikama između „plemenske kulture“ i „zadružne kulture“ („Društveni razvitak Hrvata“ 1937.), i političko-društvenim razvojem Hrvata („Politički razvitak Hrvata“ 1938.). On je za razliku od Cvijićeva antropo-geografskog pristupa imao više antropo-etnološki pristup.⁵⁵ Obojica u kontekstu tada popularnih rasnih teorija, raspravljaju o fenomenu tzv. „dinarskog čovjeka“ kao svojevrsnom posebnom tipu čovjeka, kojemu pripisuju jedinstvene i endemične fizičke i psihičke karakteristike.

Cvijić vs. Tomašić- od glorifikacije do osude „dinarskog čovjeka“

Kako bi razumjeli razloge i način shvaćanja ovih dvaju znanstvenika, potrebno je objasniti kontekst u kojemu su djelovali. Naime, ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u zajedničku Državu SHS, a potom i Kraljevinu SHS i širenje ideje jugoslavenskog unitarizma o „tri plemena istog naroda“, nije nagnalo znanstvenike da to olako prihvate. Čak štoviše, to je neke od njih, a posebno povjesničare, sociologe, etnografe i geografe, nagnalo da dokažu diferencijaciju među navedenim „plemenima“. Među njima su prednjačili srpski znanstvenici od koji su najpoznatiji Cvijić i Stanojević, koji su na temelju određenih fizičkih, psihičkih, kulturnih ekonomskih i inih razlika nastojali dokazati kako postoji određena razlika najprije među balkanskim narodima, a potom između balkanskih naroda i drugih naroda. Potrebno je naglasiti kako najvažniji radovi ovih znanstvenika nastaju 20-ih i 30-ih godina prošlog stoljeća, kada se pojavljuju najrazličitije teorije o „rasno superiornim“ i „rasno inferiornim“ narodima diljem svijeta. Tako su najpoznatije teorije onog vremena teze o rasno superiornim „arijevcima“ u Njemačkoj ili „anglo-saksonske

54 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007., str. 230.

55 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: Navedeno djelo, str. 231.

nordijcima“ u SAD-u, a u skladu s njima i teorija o „gotskom podrijetlu Hrvata“, koja je čak bila službena za vrijeme NDH. U svakom slučaju, nema te rasne teorija koja bi sama sebi bila cilj. U pravilu se rasne teorije upotrebljavaju u političke svrhe, kako bi pripadnici rasno, superiornijeg naroda stekli „prirodno pravo“ da unište rasno inferiorne u skladu s prirodnom selekcijom. Najočitiiji je primjer nacističko istrijebljenje „rasno inferiornih“ Židova. Tako Tomašić u svom djelu „Politički razvitak Hrvata“ navodi: „*Poteškoća je ovih teorija među ostalim i u tome, što svaki rasista smatra za skupinum, kojoj on lično ne pripada, da je inferiorna, pa kad čitamo opise raznih 'rasa' možemo sa velikom sigurnošću pogoditi, kako izgleda onaj, koji je te 'rase' opisao. Nema te 'rase' čiji rasisti ne bi smatrali, da je baš njihova rasa 'superiorna'.*“⁵⁶

U navedenom kontekstu piše i Jovan Cvijić. Njegova prva diferencijacija jest između Jugoistočnih Slavena (Bugara) i Jugozapadnih Slavena, tj. Srba, Hrvata i Slovenaca.⁵⁷ Nedugo zatim Cvijić kreće u detaljniju analizu i precizniju diferencijaciju govoreći o četiri osnovna tipa balkanskog čovjeka: *dinarski* (cjelokupna regija Dinaridskog gorja), *centralni* (Vardarska dolina, zapadna Bugarska, Južna Morava), *istočnobalkanski* (preostali dio Bugarske) i *panonski* (slavenski djelovi Panonske nizine i okolnih planina). Cvijić je među navedim tipovima *dinarski tip* ocijenio „najvršnjim“, dok je na najnižoj razini bio *panonski tip*.⁵⁸ Bitno je također napomenutu kako su tipovi određeni strogo geografski, ali bez obzira na granice koje dijele prirodne regije.

Od navedenih tipova, Cvijić se najviše bavio *dinarskim tipom*. Što je za njega značio „dinarac“? On je u svakom slučaju bio najpozitivnije ocijenjen. Naime, njegove opće psihološke karakteristike su inteligencija, bujna mašta i senzitivnost, a vrijednosti koje njeguje su patrijarhalan način života, individualizam, ponos te inzistiranje na pravdi i slobodi. Povod za sukob i neprijateljstvo u pravilu leži u osjećaju izvanjske ugroženosti ovih vrijednosti. Vidimo dakle kako su sve najpozitivnije karakteristike (od kojih su samo neke ovdje navedene) rezervirane upravo za *dinarski tip* čovjeka. S druge strane, *panonski tip*, koji je na Cvijićevoj ljestvici najniže ocijenjen, ima potpuno oprečne karakteristike od *dinarskog*. Naime, višestoljetna prisutnost austrijskog i mađarskog utjecaja razvila je kod ovih ljudi sumnjičavost i manjak solidarnosti, navodi Cvijić. Pod feudalnim nametima i društvenom organizacijom, oni nisu posjedovali osjećaj slobode i neobuzdanosti poput „dinaraca“, te su takvo stanje sužanjstva smatrali normalnim.⁵⁹

No, čitajući ove redove smatram opravdanim upitati se što je u pozadini ove Cvijićeve glorifikacije „dinaraca“ i osude „panonaca“? U svojoj kritici Cvijića, Tomašić navodi razloge i značenje njegovih teza. Čak tri četvrtine „dinaraca“ jesu Srbi dok se samo jedna trećina odnosi na Hrvate, a najbolji od svih „dinaraca“ su upravo Šumadijci, kojima stoga pripada političko i kulturno vodstvo.⁶⁰ Upravo su ovo razlozi takvog veličanja *dinarskog tipa* čovjeka i osude *panonskog*, smatra Tomašić. Samim time što najveći dio Panonske

56 Tomašić, Dinko: „Politički razvitak Hrvata“, Hrvatska književna naknada neovisnih književnika, Zagreb, 1938., str. 185.

57 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007., str. 233.

58 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: Navedeno djelo, str. 233.

59 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007., str. 235.

60 Tomašić, Dinko: „Politički razvitak Hrvata“, Hrvatska književna naknada neovisnih književnika, Zagreb, 1938., str. 186.

nizine na slavenskom području naseljavaju Hrvati, Cvijić ih implicitno svrstava u inferiorni, *panonski tip*.

Ukratko rečeno, biti superiorni „dinarac“ značilo je za Cvijića biti Srbin, dok su inferiorniji „panonci“ u biti Hrvati.

Za razliku od Cvijićeve glorifikacije „dinaraca“, Dinko Tomašić krajem 30-ih godina 20. st. daje potpuno drugačiju, izokrenutu sliku. U svojim djelima „Društveni razvitak Hrvata“ (1937.), i „Politički razvitak Hrvata“ (1938.) fokusira se na „zadružnu kulturu“ sjeverozapadne Hrvatske koju smatra na određeni način uzvišenijom od „plemenske kulture“ dinarskog tipa. Naime, prema Tomašiću, život u zadruzi stvorio je osjećaj solidarnosti i suradnje, a odluke su se donosile demokratski i u dogovoru. Upravitelj zadruge nije bio gospodar nad životima svojih ukućana, nego više svojevrсни menadžer koji se brinuo da sve funkcionira. Za razliku od ove kulture suradnje i tolerancije, „plemenska kultura“ dinaraca bila je despotskog karaktera i temeljila se na koncentraciji moći i upotrebi prisile, tj. na svojevršnom „pravu jačeg“. ⁶¹

Upravo su odlike ove „zadružne kulture“ pružile izvrsnu osnovu za snažan seljački pokret pod vodstvom HSS-a, smatra Tomašić. ⁶² Ako usporedimo njegov opis zadružne kulture u kojoj vlada demokratski princip, solidarnost, tolerancija i suradnja, a znamo kako su njegova djela objavljena 1937./38., možemo izvući zaključak da je, favorizirajući „zadružnu kulturu“ kao demokratsku naspram „plemenske kulture“ kao despotske, Tomašić više eksplicitno nego implicitno dao potporu HSS-u i seljačkom pokretu koji je tada bio nositelj borbe za nacionalno priznanje i integraciju hrvatske nacije u Jugoslaviji.

Kako god bilo, ovo je još samo jedan od pokušaja da se preko „objektivnih“ pokazatelja dokaže superiornost jedne rase ili naroda nad drugim, s time kako je taj „drugi“ uvijek lošiji i inferiorniji. Interes za Cvijića u Srbiji, ali i za Tomašića u Hrvatskoj oživio je nakon raspada Jugoslavije, a njihove su se teze koristile u demagoškim raspravama o „superiornosti“ bilo hrvatske ili srpske nacije. ⁶³

ZAKLJUČAK

Proces oblikovanja hrvatske nacije započeo je, kao što smo rekli, u 19. st. i to prvenstveno zahvaljujući političkim elitama. Dakle, on je započeo „odozgo“ i vremenom se širio prema „dolje“, tj. prema narodnim masama u vidu seljaštva i sitnog građanstva. Hrvatsku naciju se obično svrstava u tzv. „zakašnjele nacije“, koja je vlastitu državu stvorila tek potkraj prošlog stoljeća, jer se pretpostavlja kako su „prave“ nacije samo one koje stvore vlastitu nacionalnu državu. Međutim, potrebno je istaknuti kako je hrvatska nacija svoj razvoj započela u 19. st. kroz tzv. „stalešku“ naciju koja se kasnije, zahvaljujući „omasovljenju“ društva početkom 20. st. te ponajviše hrvatskom seljačkom pokretu

61 Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip; Navedeno djelo, str. 236.

62 Tomašić, Dinko; Navedeno djelo, str. 136.

63 U Hrvatskoj imamo primjer privremenog ministra obrane Šime Đodana koji je govorio o tome da se „Srbe može prepoznati po šiljatim glavama i praznim novčanicima“ ili „...i tako, neka se oni koji su po rastu manji od nas u prosjeku 15 centimetara i imaju šiljate glave - vjerovatno imaju i manji mozak - okane nas Dinaraca (mислеći na Hrvate južno od Save), jer smo mi jači od njih. U na srpskoj strani je njegov pandan još uvijek aktualni haški optuženik Vojislav Šešelji, koji i dalje inzistira na tezi o „Srbima pravoslavcima, katolicima i muslimanima“.

predvođenim HSS-om, proširila na široke pučke slojeve. Turbulentne povijesne i političke okolnosti dovele su do toga da se krenulo „novim kursom“, tj. putem suradnje s drugim nacijama Južnih Slavena i stvaranja jugoslavenske zajednice, koju su „izmislili“ Hrvati, a potom iz nje dva puta i na vlastitu inicijativu „izlazili“.

Ovakve okolnosti su dovele do činjenice da postoji hrvatska nacija, ali bez vlastite hrvatske nacionalne države. Pritom ne mislim na ideju homogene i etnički „čiste“ države, u kojoj će živjeti isključivo Hrvati, nego prije svega državu u kojoj su Hrvati etnička većina i u kojoj se razvija ideja građanskog nacionalizma, tj. „političkog hrvatstva“. Kratkotrajna i neslavna epizoda NDH dovela je do potčinjavanja hrvatskih nacionalnih interesa Hitlerovom „novom poretku“ i iskrivljenja hrvatske državotvorne i nacionalne ideje sa tragičnim posljedicama i osudama svjetske javnosti.

Govoreći o malim i beznačajnim nacijama koje se trebaju utopiti u više i „superiornije“ nacionalne identitete, jedan od začetnika komunističke ideologije uz Karla Marxa, Friedrich Engels, je u taj „nacionalni otpad“ svrstao i Hrvate. Osim što ovakvo stajalište držim neprihvatljivim, smatram kako se upravo svijest o zajedničkoj naciji kod Hrvata, tj. nacija kao takva, pokazala najkohezivnijim sredstvom kojemu se uvijek pribjegavalo u ključnim trenucima hrvatske povijesti. Iako je percepcija nacije u hrvatskoj javnosti još uvijek većinom „etno-nacionalna“, smatram mogućim da se u dogledno vrijeme prihvati koncept građanskog nacionalizma, odnosno „političkog hrvatstva“, o kojem je govorio još Ante Starčević. Potrebno je riješiti se negativne konotacije (etno)nacionalizma, a to smatram mogućim jedino ukoliko se hrvatskom nacijom počnu smatrati svi stanovnici Republike Hrvatske, koji će se doista osjećati „političkim Hrvatima“ neovisno o svojoj etničkoj pripadnosti. No, ova nadanja prepuštam ispitu vremena koje je jedini besprijekorni sudac.

LITERATURA

- Cipek, Tihomir i Vrandečić, Josip: „Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji“ (zbornik radova), Alinea, Zagreb, 2007.
- Katunarić, Vjeran: „Sporna zajednica; Nove teorije o naciji i nacionalizmu“, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
- Matković, Hrvoje: „Suvremena politička povijest Hrvatske“, Naklada Pavičić, Zagreb, 1999.
- Radić, Stjepan: „Politički spisi, govori I dokumenti- izbor“, Dom i svijet, Zagreb, 1994.
- Ravlić, Slaven: „Suvremene političke ideologije“, Politička kultura, Zagreb, 2003.
- Stančić, Nikša: „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“, Barbat, Zagreb, 2002.
- Tomašić, Dinko: „Politički razvitak Hrvata“, Hrvatska književna naknada neovisnih književnika, Zagreb, 1938.
- Žunec, Ozren: „Goli život; Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj“, Demetra, Zagreb, 2007.

Milan Matić:

MEANING OF THE TERM NATION AND NATIONALISM IN CROATIAN POLITICAL-HISTORICAL PERSPECTIVE

Summary

The nationalist movement, which achieved its full potential with the “Spring of Nations” in 1848, but in the 20th century as well, has proven to be one of the simplest and the most vital ideologies. The fact that it is not theoretically determined opens many possibilities of its contextual determinacy and adaptation to space and time. The etymological history of the term began with the French Revolution in 1789 when a monarchist August Barruel marked it as “an expression of a Masonic spirit which substituted love for mankind through the advocacy of love for one’s nation, thus encouraging egoism and violence towards individuals that do not belong to his empire”. Anthony Smith differentiates the civil-territorial model of nation, by which a nation is composed of all the inhabitants of a certain country regardless of their ethnic origin, and ethnic nationalism, whose supporters are only the individuals who share the same origin and common cultural tradition. These two concepts arise from nations’ different perceptions of themselves and, consequently, the civil-territorial concept is more common in the countries of Western Europe, while the ethnic concept dominates Eastern and South-eastern Europe and post-soviet countries.

The nation of Croatia began its forming in the 19th century, in the so-called “age of nations”, when the feudal class made up of nobleman, clergymen and upper citizen class considered itself the Croatian nation (“*natio croatica*”), while the common people were excluded from that term. Therefore, the nation in Croatian context was contextually conditioned and the term began to expand in time from the elite to the common folk. Catholicism, which is often connected with the sense of Croatness, did not play a vital role in the construction of national identity of Croats, but it helped the Catholic elite to accept the western Christianity’s heritage, unlike the Orthodox, who, much earlier, connected their religion to the sense of Serbianness in the frame of Serbian Orthodox Church.

Traditional division of Croatian ethnic groups among the multiple politically-territorial units; Venetian Republic, Ottoman Empire, Habsburg Monarchy and the Republic of Dubrovnik, has contributed to the foundation of provincial peculiarisms; thus we may speak of Italianized Dalmatian autonomism, Istrian autonomism, communalism of Dubrovnik, and *fiumenism* of Rijeka, Slavonian particularism and kajkavian “horvatism” of Civil Croatia. The forming of modern Croatian nation was largely affected by the right-wing ideology of Ante Starčević based on “political Croatsness”. Still, the process of

spreading the Croatian national idea among the wide area of common folk benefited more from the HSS (Croatian Peasant Party) led by Stjepan and Ante Radić, which achieved the first widespread Croatian national movement by homogenizing the people in the resistance to the Yugoslavian integralism. In SFR Yugoslavia, the Croatian national question was pushed out of the way with the ideology of “brotherhood and unity”, while the final goal of Croatian nationalism – the founding of independent Croatian state – was achieved only some twenty years ago through the victory in the Croatian War of Independence.

The ethnic concept of nation still dominates the Croatian public life, and consequently, the members of other ethnic groups living in Croatia are usually not considered Croats. The acceptance of the civil concept is something that is yet to come in the future.